

Bygga och bo

Bygga och bo

FATABUREN 2013

Bygga och bo

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2013

Red. Christina Westergren och Dan Waldetoft

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2013
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Bildredaktör Marie Tornehave
Omslag och grafisk form Göran Eklund och Lena Eklund
Omslagsfoto Karl Erik Granath, © Nordiska museet

Tryckt hos Elanders NRS Tryckeri, Huskvarna 2013
ISSN 0348 97 1 x
ISBN 978 91 7108 563 4

Balkongen blev folkhemmets nya uterum. För frukost och kaffe-
stunder, men också för att torka tvätt och vädra kläder.
Foto Gunnar Lundh 1941, © Nordiska museet.

Både ute och inne

– hemmets viktiga länkar och mellanrum

Förstukvistar, verandor, uterum, balkonger, entréer och trappuppgångar är alla exempel på mellanrum, länkar mellan ute och inne. Är det av praktiska skäl vi lägger stor vikt vid utformningen och inredningen av dessa rum eller har de andra betydelser? De välkända brokvistarna på Hälsingegårdarnas manbyggnader, i dag ett av världsarven, gav inte bara skydd för regn och rusk, utan var också statussymboler. Dessa öppna förstukvistar har en lång tradition i Hälsingland och varierar i utformning från socken till socken. Man kan avläsa bygdens ekonomiska utveckling genom att studera brokvistarna. I Hälsingelitteraturen beskrivs exempelvis Bjuråkers barockinspirerade brokvistar, där järnet och smidet varit förutsättningen för bygdens välstånd. I Delsbo och Järvsö har brokvistarna rokokoformer och i Ljusdal är det den gustavianska tiden som präglar brokvistarnas former, samtliga med linhanteringen som ekonomisk bas för den blomstrande näringen. I

LENA PALMQVIST är etnolog med inriktning på byggnadskultur. Hon är verksam som avdelningschef vid Nordiska museet.

Hälsingegård med brokvist. Foto Lena Palmqvist.

Alfta och Ovanåker är empiren knuten till uppsvinget i skogs-näringen.

På samma sätt som Hälsingegårdarnas utsmyckade brokvistar gav en tydlig signal om gårdens status till den som trädde in, så förmedlas ett budskap i stenstadens arkitekturitade entréer eller de med tiden personligt färgade ytterdörrarna och entréerna i de småhusområden som växte fram under sent 1900-tal och tidigt 2000-tal. Utformningen av den halvprivata zonen vid entrén till bostaden har ett starkt symboliskt värde, men är också av stor vikt för trivsel och trygghet.

Verandan – snickrad med glädje och glas

Glasverandor smyckade många nyuppförda byggnader på landsbygden under det sena 1800-talet eller byggdes som komplement till den äldre enkelstugan eller parstugan. Verandorna släppte in dagsljuset från tre håll och gav en känsla av att sitta ute i trädgårdens grönska. Sekelskiftets veranda var ofta inglasad, den kunde också vara öppen, men alltid under tak. Författaren Per Wästberg beskriver i boken *Sommaröarna* skärgårdens grosshandlarvillor i schweizerstil. De stora öppna verandorna, ofta i två våningar och smyckade med lövsågeriarbeten, blev ett mode under det sena 1800-talet och vid se-

Arkitekten A.W. Edelsvärd förespråkade under slutet av 1800-talet verandan som den idealiska föreningen av inne och ute. Foto Lena Palmqvist.

Med det sena 1800-
talets verandor flyttade
sommarens sällskaps-
liv ut i naturen. Foto
Nordiska museet.

Foto C.K. Thorncliff,
Nordiska museet.

kelskiftet. Sågverksprodukter och mönsterritningar spreds genom tidskrifter och mönsterböcker. Där kunde snickarglädjens välkända konstruktörer Charles E. Löfvenskiöld och A.W. Edelsvärd publicera sina förlagor. Lövsågerier kunde köpas färdiga från snickerifabrik, men tillverkades lika ofta med hjälp av mallar direkt på byggplatsen. Mallarna till trots fick de öppna verandorna individuella mönster. Löfvenskiöld och Edelsvärd framhävde verandan som den idealiska föreningen mellan inne och ute.

Strävan efter att skapa ett behagligt, ombonat rum, men samtidigt njuta av att vara ute är densamma i utformningen av dagens uteplatser, även om uttrycken och formspråket är annorlunda. Vår tids uteplatser får gärna en takmarkis eller ett mer beständigt tak och kanske tillfälliga väggar för att skapa en skyddad rumsmiljö ute i trädgården. Strävan efter ljusa rum, såväl ute som inne, blev särskilt tydliga i funktionalismens och folkhemmets bostäder. Arkitekten Eskil Sundahl skriver i tidskriften *Byggmästaren* 1928: »Grundläggande princip för varje familjebostad är emellertid, att den skall ha riklig tillgång till sol och att barnen utan fara skall kunna leka ute i närheten av bostaden [...]. Man borde [...] dra konsekvenserna av den täta bebyggelsen och utveckla de gemensamma nyttigheterna och trevnadsmöjligheterna: ordna tvätt och uppvärmning kollektivt och se till att byggnadernas förläggning och markens disponering möjliggör sammanhängande lekplatser där barnen kan rasa fritt.»

Balkongen – folkhemmets uterum

Balkongens verkliga genombrott kom med HSB:s nyuppförda hyreshus på Kungsklippan i Stockholm 1934. Balkongen

I efterkrigstidens bostadsbyggande försågs smalhusen oftast med balkonger till varje lägenhet. Foto Lena Palmqvist.

Balkongen är sommarens eget rum. Här finns alla möjligheter att möblera och smycka med blommor. Foto Nordiska museet.

beskrevs som ett »friluftsrums» som var mycket uppskattat i de små lägenheterna. Förutsättningen för balkonger till varje lägenhet hängde samman med de samtida, nya stadsplaneidéerna. Den slutna kvartersbebyggelsen ersattes i nybyggda områden av öppna planer. I en stor stadsplaneutredning för Stadshagen i Stockholm 1932 var exempelvis husens placering i parallella längor i nord-sydlig riktning en av de bärande principerna. Under efterkrigstidens folkhemsepok byggdes allt fler flerfamiljshus i dagens närförorter i en krans utanför de gamla stadskärnorna. Det var lamellhus och smalhus. Utmärkande för den här tidens byggande var ljusa lägenheter och mycket sol, luft och grönska mellan husen. »Hus i park» var ett motto. Bebyggelsen var relativt gles, anpassad till naturen och med mycket grönska mellan husen. De nya bostadsområdena gav ett luftigt intryck i tydlig funktionalistisk anda. Det är också un-

der denna tid som balkongen blir ett av svaren på arkitekternas intresse för att släppa in ljuset i bostadsrummen och att värna om solljuset och den friska luften. Dessutom kom balkongen att bli en viktig del i den arkitektoniska utformningen. I tidningen *Allt i Hemmets* majnummer 1964 skriver författaren och designern Marguerite Walfridson: »När sommaren äntligen kommer sprängs ramen kring vårt hårt hopträngda vinterliv. Vi kan äntligen kasta stövlar och tjocka ytterkläder av oss. Vi kan slå oss ned på en bänk i en park eller i en uteservering. Vi kan obehindrat kila ut och in utan att stampa snö av fötterna. Och genom öppna fönster blåser vinden in dofter av livet utanför vårt eget ide. Vi öppnar dörren ut till balkongen och har plötsligt ett helt extra rum.«

Med folkhemsepoken blev balkongen vanlig i nybyggda flerfamiljshus, ett uterum som utnyttjades såväl till vädringsbalkong som för kaffestunder. För att skapa en gemytligare rumskänsla satte man gärna upp balkongskydd av markisväv på 1940- och 1950-talens balkonger och de smyckades naturligtvis med blomsterlådor, ett uppfällbart balkongbord, som när det inte användes hängde nedfällt på balkongräcket. Betongplattan som bildade golv var inte så stor, men den rymde förutom det uppfällbara bordet också ett par stolar.

I 1950-talets inredningstidskrifter lämnas återkommande varje vår en rad uppslag på hur man bäst kan ordna sin balkong eller uteplats. I *Allt i Hemmets* försommarnummer 1957 ges flera förslag på balkonginredningar. Under temat »sommaren ger oss ett rum till« ges en målande bild av balkongens möjligheter. Då som nu förvandlas balkongen av många till hemmets uterum, man gör den ombonad med en markis, lägger en stråmatta på golvet och ger den färg och doft med blomsterlådor och

möblerar med stolar och bord. Men balkongen var också ett praktiskt extrarum för andra funktioner. Balkongen var en plats där man torkade tvätt och vädrade kläder eller staplade saker av alla de slag. I tidskrifternas artiklar är det framförallt olika typer av balkongmöbler som presenteras, gärna hopfällbara möbler eller möbler som även går att använda inomhus under resten av året. Balkongens funktion som extrarum blir tydlig, den är ett rum som kan förvandlas till en blandning av trädgård och finrum eller, som det uttrycks i *Allt i Hemmets* majnummer 1964: »Är det inte ganska underbart att under dessa trängselns tider äga ett utrymme som bara finns till för att ge avkoppling och stimulans?»

Loggian – en inglasad balkong för vår tid

I dagens bostadsannonser och bloggar är det tydligt att balkongen höjer bostadens värde, oavsett vilka planer man har för att utnyttja den. Balkongen tillför livskvalitet och inställningen till att bygga nya balkonger på gårdsfasaderna är positiv både från privata fastighetsägare och från de allmännyttiga bostadsbolagen. För fasaderna mot gatan är man mer restriktiv, vilket hänger samman med att gatumiljön har karaktären av offentligt rum och är en del av stadsbilden. Vad som också är intressant är att man i annonserna allt oftare möter begreppet loggia. Det kan innebära en inglasad balkong, men det kan också vara ett burspråk som är glasat från golv till tak. I en av bostadsbloggarna beskriver ägaren sin loggia: »Tidigare år har uteplatsen hemma utgjort mitt tempel och min spontana källa till energi. Sedan ett drygt halvår bor vi numera i lägenhet. Extremt välplanerat, väldisponerat, välpolerat och oerhört praktiskt och

Många av stenstadens hyreshus förses i dag med balkonger och uterum mot gårdssidan, men även i nybebyggelsen utanför city är balkongen en viktig del av boendemiljön. Foto Lena Palmqvist.

enkelt. Även fast lägenheten såklart saknar uteplats. Men den har en loggia. En loggia är enligt Wikipedia 'en täckt altan i en modernare betydelse'. Förr sa man inglasad balkong. Nu heter det loggia (ungefär som att man förr sa makaroner, men nuförtiden envisas med att kalla det pasta). I vart fall – här på loggian hittar jag just nu precis det lugn som behövs« ([www.body.se/Lugnet i loggian](http://www.body.se/Lugnet_i_loggian)).

Miljonprogrammets stora balkonger kunde ge plats för hobbyodlingar.

Foto Peter Gullers,
Nordiska museet.

Sommarens eget rum

Uteplatsen är främst förknippad med villaträdgården eller radhuset. 1930- och 1940-talens tvåvåningsvilla, med garaget indraget i huskroppen och med en smal entré strax intill, som leder besökaren upp till andra våningen, den egentliga bostadsvåningen, har i senare tid ofta kompletterats med en uteplats. I första våningen fanns tvättstuga, pannrum, förråd, garage och kanske ett hobbyrum. Huset var byggt på en hög sockel och länken mellan ute och inne var endast entrédörren. Men avsaknaden av direkt markkontakt kompensades av en balkong från vardagsrummet eller sovrummet. Dessa villor har ofta kompletterats med ett tillbyggt uterum, en pergola. Golv, tak och väggar, varav väggen mot söder oftast är helt öppen. Pergolan kan kläs in med glas kring själva sittplatsen och den kan också täckas med glas om man vill utnyttja rummet även regniga dagar eller under vår och höst. I 1960-talets hus- och inredningstidskrifter finns otaliga exempel på hur man bygger en pergola, egentligen en av lövverk täckt gång, som kan skapa ett intressant trädgårdsrum som komplement till en slutna villa med dålig markkontakt.

Ambitionen att skapa sin egen uteplats, möblera, inreda som en personlig oas, är genomgående i det sena 1900-talets hus- och hemtidskrifter. I en artikel från juni 1990 presenteras sommarrummet, som kan vara en terrass, en balkong eller en skyddad bit av gräsmattan. Bakom uteplatsens skjutbara dörrar är vi ute, men ändå skyddade. När trädgårdsarkitekten Gunnar Lagerwall planerade detta uterum lät han två bli ett. Gränsen mellan ute och inne suddades ut. Glastak och öppningsbara glasväggar var lösningen.

Önskan att inreda sin egen balkong eller trädgårdsvrå har

också inneburit att skapa en privat, insynsskyddad zon. Trivseltryggheten som man talar om i trädgårdsartiklar från sent 1950-tal uppnår man bäst genom skyddande plank. Trädgårdsarkitekten Inger Wedborn skriver i en artikel 1957: »Husen blir mindre och mindre, då ökar trädgården i betydelse. Och trädgårdarna blir också mindre och mindre. Då ökar varje tomtmillimeter i betydelse. Och den moderna människa som hoppar omkring i tillvaron som en nervös kornblixxt behöver alltmer ett eget rum och en egen skyddad vrå.« Villaträdgårdens uteplats, mer eller mindre ombonad, har varit och är fortfarande en lika privat yta som innanför husets väggar. Balkongen som gräns eller mellanrum har en annan historia innan den utvecklades till dagens loggia.

Prydnad, praktiskt tillskott eller statussymbol

Inspirationen kommer från Italien, såväl när det gäller balkongen som pergolan och loggian. De italienska renässanspalatsen inspirerade 1800-talets svenska arkitekter, och för att betona byggnadens mittaxel ritade man ofta in en prydnadsbalkong ovanför den tunga stenportalen. Balkongen markerade samtidigt husets förnämsta våning. Slottsbalkongerna har vanligen också krönt byggnadens mittaxel.

Det sena 1800-talets balkonger var främst en arkitektonisk utsmyckning och hade knappast någon betydelse som ett praktiskt tillskott till bostadsytan. De tidigaste balkongerna i Stockholm byggdes omkring sekelskiftet 1800 och utgjorde i första hand en detalj i fasaden. Under sent 1800-tal blev det vanligare med fler balkonger, ofta balkonger byggda i utsirat järnsmede, som bidrog såväl till byggnadens som till gatubildens karaktär. Men på

Fasadutsmyckning eller praktisk funktion? Det tidiga 1900-talets balkonger byggdes inte med tanke på de boendes behov. Men burspråk med rötter i medeltiden gav rummet ett generöst ljusinsläpp och en yta mellan ute och inne.
Foto Lena Palmqvist.

1910-talet började även enklare nybyggnader att förses med balkonger, oftast på gårdssidan ovanför trapphusen. Från sekelskiftet 1900 var det även vanligt med indragna vädringsbalkonger i anslutning till trapphusen mot gårdarna. Dessa balkonger fick en utpräglad praktisk karaktär för vädring av kläder och vid städning. Placeringen av gatufasadens balkonger utgick inte från lägenhetens behov utan snarare från fasadens arkitektur. Det innebär i praktiken att fördelningen av vilka lägenheter som försågs

Balkonger byggda över
hörn i flera våningar och
krönta av en takterrass är
en pendang till 1800-
talets praktbalkonger.
Foto Lena Palmqvist.

med balkonger var mycket ojämn. Innan bostadsbyggandet industrialiserades i stor skala var balkongerna närmast utsmyckningar såväl till form som till placering.

Balkonger har bortsett från skiftande funktion dock alltid varit

en utmärkande del av fasaden och arkitekturen, och från 1940-talet och fram till dagens bygande en självklar och viktig del av det nybyggda flerfamiljshuset.

Funktionalismens paroll om ljusa och luftiga bostäder innebar att varje lägenhet om möjligt skulle försees med balkong. Men det är först under 1940- och 1950-talens folkhemsepok som flertalet av de nybyggda flerfamiljshusen får balkonger. Och nu är det de praktiska aspekterna som dominerar. För att få in mer ljus i vardagsrummet försköts placeringen av balkongerna, så att balkongplattan inte skulle skymma fönstret i våningen under. Det innebar samtidigt att balkongen fick ett väggparti vid sidan om dörren, med plats bland annat för en väggfast vädringsstång. Under 1960- och 1970-talen drogs balkongerna ofta in helt eller delvis i huskroppen. Balkongerna blev större än minimiåttat 140×200 cm som angavs i Bostadsstyrelsens normer *God Bostad*. I miljonprogrammets hyreshus är det vanligt att utanpåliggande betongskärmar bär upp balkongerna. Det ger balkongen vind- och insynsskydd och en rumskänsla som bidragit till att många gärna glasar in sin balkong. Resultatet blir ett uterum, vår tids glasveranda, som visserligen bara har markkontakt i hyreshusets bottenvåning, men som definitivt har en praktisk betydelse, som utvidgat vardagsrum eller förråd för cyklar och dylikt. Miljonprogrammets hyreshus försågs ofta med loftgångar, vilket reducerade antalet trapphus och hissar. Frågan är om vi är tillbaka till landsbygdens förstukvistar, en yta mellan ute och inne.

Funktionalismens balkonger med rundade hörn, ett uterum för sol och ljus. Foto Lena Palmqvist.

1960-talets punkthus i upp till tio våningar präglade utbyggnaden av storstädernas förortsområden. Till varje lägenhet hörde balkong.
Foto André och Irène Reisz, © Nordiska museet.

Solveig Stenudd skriver i sin bok om balkonger att balkongen i sin mest sublima form symboliserar det upphöjda. Hon jämför med organisten på sin orgelläktare, prästen i predikstolen eller böneutroparen i minareten, som fungerar som andliga länkar. Den upphöjda positionen skulle samtidigt ge kontroll och överblick. Symboliken i balkongens upphöjda position är möjligen jämförbar med 1800-talets praktbalkonger och balkongerna

I miljonprogrammets 1970-talsområden fick balkongerna alltmer karaktären av uterum med utanpåliggande skärmväggar i betong. Många av dessa balkonger är fortfarande öppna, men en del har glasats in och blivit moderna verandor. Foto Lena Palmqvist.

på de kungliga slotten. Men förflyttat till folkhemmets balkonger, var mans egendom, ligger det närmare till hands att jämföra balkongen med glasverandan, den inglasade balkongen, dagens loggia eller den personligt utformade uteplatsen. Samtliga är en del av vår privata miljö, den utvidgade bostaden som fångade dagsljuset, närheten till naturen men samtidigt skydd för väder och vind.